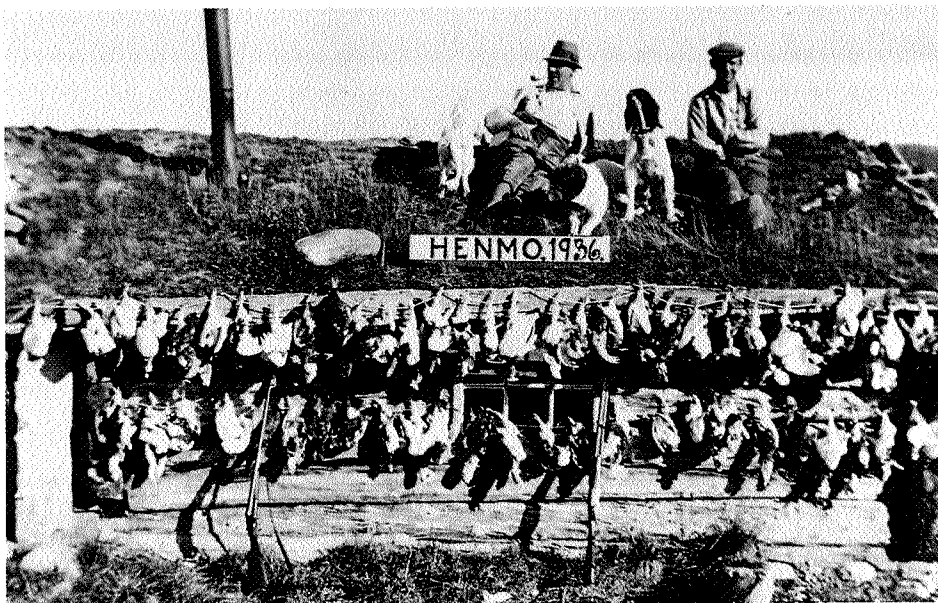

Utmarkslått i Molia i 1940. Fra venstre Kaspara Østby, Ella Jensvold og Ola Stuedal.
TYDAL BILDEARKIV

God rypefangst i Hendalen i 1936.

TYDAL BILDEARKIV

Bygda og fjellet

Av SIGVART TØSSE

Vi forbinder gjerne et gardsbruk med et tun og store jorder omkring, bølgende kornåkrer, grønne enger og svart, pløyd åkerjord. I fjellbygdene finner vi ikke så mye dyrka jord rundt husa. Om vi kunne gå baklengs i Tydals historie, ville vi ha funnet nesten bare natureng og små åkerflekker på innmarka. Sjølbergingsidealet tilsa at nesten alle bruk dyrka noe korn, trass i dårlige vilkår. Det har vært prøvd til og med i Stugudal. Men bygda har alltid vært avhengig av korninnførsel i tillegg. Likevel har det eksistert levedyktige gardsbruk langt tilbake i tid fordi en hadde utmarksressursene. Det var utmarka med skog, grassletter, mosefjell, vatn og elver som gjorde gardsdrifta mulig - og fremdeles er en viktig del av gardens ressurser.

Jeg vil våge den påstanden at uten rikdommen i fjell og utmark har det ikke blitt fast bosetting i Tydal i eldre tid, og det har ikke vært gardsbruk der i dag. Gardsdrift uten adgang til utmarksressursene ville ha vært utenkelig, og i alle fall noe helt annet enn det vi kjenner til. Like utenkelig er det at Tydal ville ha vært en rik kommune i dag uten disse verdiene - vatn til vasskraftutbygging inkludert.

La oss nå se litt i historisk perspektiv på hvordan bøndene har utnyttet fjell og utmark.

Jakt, fangst og fiske

Vi vet ikke sikkert når de første menneskene slo seg ned i Tydalstraktene. Men enkelte løsfunn viser at det har vært folk her fra slutten av steinalderen. Det eldste som er funnet, er jakt- og fangsredskaper, og det er liten tvil om at det var de vidstrakte jaktmarkene som frista de første menneska til å søke innover landet. Klimaet var mildere da enn nå, og tregrensa har gått ca. 300 meter høgre. Det er f.eks. funnet fossile fururøtter helt opp til ett tusen meters høyde i Sylane. I denne høgda er det funnet en spydspiss av skifer oppe i Fongskraftet. Kanskje er den mista av en jeger som har forsøkt å fange rein?

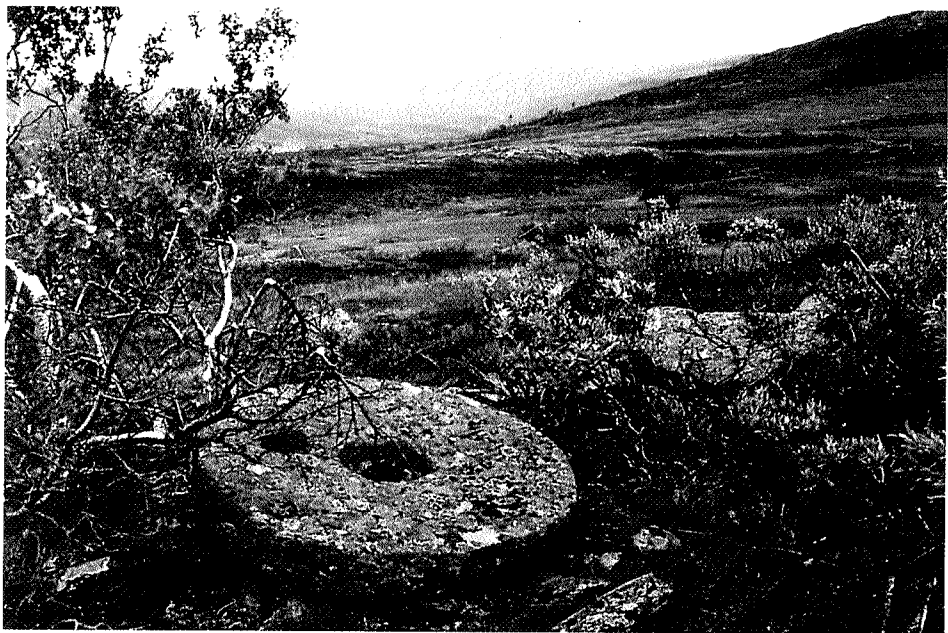
De første gardene i Tydal har blitt rydda en gang i middelalderen. Tradisjonen vil ha det til at den eldste har ligget på Ås, og det er en rimelig påstand ut fra det vi ellers vet. Bosettinga har gått helt opp til Stugudal, men gardene øverst i bygda og Aune lenger ned ble forlatt og lagt øde i seinmiddelalderen, Mest sannsynlig skjedde dette under den store svartedauen som herja omkring 1350.

Noen funn kan tyde på at det også har eksistert faste boplasser i fjellet utenom de nåværende grendene. Ved øvre Nea, i nærheten av nåværende Vessingsjøen, ble det for ei tid tilbake funnet jernredskaper som etter alt å dømme har ligget i

Kjøring til Kjøli gruver.

TYDAL BILDEARKIV

Tydelige spor etter kvernsteinbryting i Selbufjella, en av de største "utmarksnæringer" i Neadalføret gjennom tidene.

INGEBRIGT GARBERG

ei branngrav. Stedet ble senere seter under Fossan. Kanskje har det vært folk med tilknytning til denne garden som har bosatt seg i fjellet og helt ut har levd av jakt, fangst og fiske?

Det var jordbruket med fedrift som var grunnlaget for å rydde seg gardar. Fedrifta kan muligens ha gitt noe overskudd av smør, huder og kjøtt. Men det var ved jakt og fangst bøndene skaffa seg de viktigste produktene til varebytte og skattebetaling. Både leidangsskatt og tiende ble rekna i gråskinn, dvs. skinn av ekorn. Omkring 1600 ble det årlig levert 94 gråskinn fra bygda. I tiende gikk det i tillegg noen skinn fra hver gard. Verdien av skinnen var slik at det gikk fire skinn på ei skjeppe korn ($\frac{1}{8}$ tønne).

Jakt og fangst betydde såpass mye at bøndene begynte å klage over konkurranse om disse ressursene. I 1742 fikk en major som var på grensebefaring (Schnitler), høre fra tydalsbøndene at samene tok ville dyr og fugler fra dem. På den tida var det ikke mange samer i traktene og knapt 250 mennesker i alt.

Fiske i fjellvatna og sjøene var også blitt en viktig del av næringsgrunnlaget. På 1700-tallet hadde tydalingene lært seg å bruke garn, men samene brukte bare angler.

En spesiell fuglefangst ble drevet bare av utlendinger. Det var falkefangst. Falkene ble fanga levende og solgt som jaktfalker til adelsmenn i Europa. I 1701 bodde en svensk falkefanger på Stugudal. Kanskje var falkefangsten bare et skalkeskjul for et oppdrag fra de svenske myndighetene om å overvake grensa. Noen skumlet i alle fall om dette etter at det brøt ut krig mellom Norge og Sverige. Ellers var det helst hollendere som drev med falkefangst, og tydalingene forsynte dem med fersk mat i hyttene som de laga seg i fjellet. Det fikk kanskje noen litt belønning for, men falkefangsten tok slutt i 1750 - 60 åra. Minnet om den lever likevel videre i namn som Falkhyttvola og Falkfangarvola.

Jakt, fangst og fiske var noe som kunne drives fritt. Det var en allemannsrett. Slik fortsatte det å være også etter at Thomas Angells stiftelser kjøpte norde del av Tydals allmenning i 1800. Konfliktene om disposisjonsretten til jakt og fiske oppsto først for alvor etter 1900 da det ble økonomiske interesser knyttet til utleie av jaktterreng og senere salg av fiskekort. Det måtte flere rettsaker til før tvistene ble noenlunde løst.

Verdien av disse utmarksressursene har altså ikke blitt mindre etter 1900. I mellomkrigstidas kriseår fikk jakt, fangst og fiske tvert imot økt betydning som attåtnæring og var nesten livberging for noen. Det ble særlig drevet en omfattende rypefangst. I Tydal var det slik, skrev en tydaling i 1922, at "såsnart gutten er såpass at han mestrer et par ski, så er han fangstmann. Det er snaresetning han driver, først i hjemmetraktene, når han vokser til sætter han lengere og lengere ute og fangsten blir større..." En bonde i Østby fortalte i 1959 at farens yrke var mer å drive jakt og fangst enn å være bonde. Utbyttet ble levert forretningene i bytte for mat. Det var vanskelig å få tømmerhoggere, hevda Selbyg-

gen i januar 1942, for "folk vil heller fange ryper, et mye lettere og kanskje like lønsomt arbeide".

Noen levde helt ut av jakt og fangst som Anton Andreassen ved Essand. Et år skjøt han 400 ryper og snarefanga 1.500. Samme året tok han 62 rødrev. Rypene ble dårlig betalt, helt ned til 35 øre for stykket på det lågste. Men reveskinn ble solgt på Rørosmarkedet til 50 - 60 kroner. Anton kunne tjene opptil 5.000 kroner året i mellomkrigstida på jakt og fangst, det var dobbelt så mye som en arbeiderlønn da. Andre fanga også mye hare i snare. Den gikk stort sett til eget hushold. En informant fra Stugdal minnes det var ofte kjøttkaker av harekjøtt til middag.

Slått

Det var i utmarka en i førstninga fant alt beite og vinterfôr til husdyra. Rydda voller rundt gardstunet, det som ble dyrka jorda, ga bare et tillegg til vinterfôret. Etter som husdyrtallet vokste, søkte bøndene beiteområder og slåttenger lenger inna. Så begynte de å flytte med hele buskapen til fjells om sommeren, bygde opp hus til folk og fe og la grunnlaget for permanent seterdrift. Noen av setervollene ble seinere tatt i bruk som gardar. Slik har utviklinga vært f. eks. i Stugdal.

Vi har å gjøre med noe som retttest kan kalles utmarksbruk siden husdyrholdet var viktigere enn kornproduksjonen og mesteparten av fôret ble tatt fra utmarka.

At bøndenes hovedressurser lå i utmarka, var naturligvis også myndighetene klar over. Og bøndenes frie bruk av fjell og utmark skulle ikke fortsette ufortyrta. I middelalderen tok kongen seg overrettighet over allmenningene. Ubeodd fjell og utmark ble kongens allmenning. Det lå skattemuligheter i dette, og de norske lovene fra 1687 slo fast at hvis noen slo i kongens allmenning, eide kongen høyet. Dette la det lovmessige grunnlaget for å innføre engsletteskatt. Bøndene skulle betale to skilling for hvert høyllass de tok. Det ble imidlertid gjort et rimelig anslag over høymengdene i Tydal, og ingen betalte mer enn tolv killing. I stedet for å betale denne skatten kunne bøndene bygsle engslettene. I siste halvdel av 1700-tallet sikra bøndene seg bygselbrev på fjelltraktene rundt Stugusjøen, området langs Løddølja oppover mot Ramfjellet og Ånøyene (som å er neddemt av Nesjøen).

For kongen var det mer lønnsomt om han fikk noen til å slå seg ned som buisere i allmenningen. For skattene ble først og fremst lagt på garden. Et eksempel på en slik kongens gard i allmenningen, er Stuguvoll ved Stugusjøen. Et ar karer som klaga til fogden over at de ikke fant fast bopel på "noget anden tæd i Bygden", fikk ganske lett kongens bygselbrev, trass i protester fra bøndene som hadde slått og setret der før.

Kilder vi har fra 1600-tallet og framover viser at bøndene hadde et svært stort usdyrhold. Det var et mål å ha størst mulig buskap, og det var mengda av vin-

terfôr som satte grense for tallet på dyr som garden kunne fø. Bøndene drev derfor en utstrakt markaslått. Det var den lengste og mest arbeidskrevende onna. En begynte vanligvis straks etter slåttan på heimejorda i begynnelsen av august og holdt på til snøen kom.

Gardsrekneskap fra bonden på Fossan viser at i første halvdel av 1800-tallet tok han omtrent 2/3 av fôret fra utmarka. Han hadde 20 slåtteenger der han høsta fra ett til tjue lass fra hver. (Et vinterlass var ca. 18 våger eller omkring 300 kg). Det var nødvendig med mange slåtter, for en brukte ljåen bare annethvert år på samme slåttan. Grunnen var at myrgraset vokser forholdsvis sent.

Ingen bygder i Norge hadde så store arealer med utslåtter pr. innmarksareal som Tydal, viste Jordbrukstellinga i 1907. Kommunestyret anslo at hvert bruk tok fra 20 til 80 vinterlass med markafôr. Enkelte gardar begynte å få mer høy fra heimejorda enn fra utmarka i slutten av 1800-tallet. Men mange småbruk var enda lenge nødt til å skrape sammen mer fôr fra utmarka enn det var mulig å få innafor "håggån". Og utslåttene ble utnyttet lenger i Tydal enn i de fleste andre fjellbygder.

Det ble praktisk talt brukt ljå overalt der det var gras å finne. Beste høyet var gjerne skoghøyet i heimemarka eller kåshøyet på tørre og fruktbare voller. Myrhøyet kunne være drygt fôr, men ikke så næringsrikt. Fjellhøyet hadde heller ikke stor fôrverdi, men det var lett å tørke. Aller beste høyet fikk en imidlertid fra setervollene siden de ble gjødsla. Men bare 7 prosent av markafôret kom fra setervollene ifølge opplysninger fra 1929. 23 prosent kom fra heimemarka, og 70 prosent ble slått i den egentlige utmarka.

Under markaslåttan var bygda mest som utdødd. Det trengtes mange arbeidsfolk, og enda måtte det leies sommertøser og slåttekarer fra Selbu. Fem stykker var et passende arbeidslag; to tauser til raking, breiing og stakking og tre karer til å slå og bære kjemmene bort til stakken. Høyet ble alltid satt i stakk dersom det ikke var ei høyløddu i nærheten. Der fikk det stå til en av karene på garden kjørte det heim på langsleden om vinteren. Markaslåttan tok imidlertid slutt i de nærmeste åra etter 1945. Den ble for arbeidskrevende og for lite lønnsom i forhold til fôrverdien høyet ga. I stedet dyrka bøndene opp mer kunsteng, tok i bruk kunstgjødsel og fikk mye mer fôr fra heimemarka. Så sper bonden på med importert kraftfôr, mens myrgraset får vokse uforstyrta av ljåen.

Attåtfôr

Sjøl en iherdig markaslått strakk ikke til for å vinterfôre buskapen bøndene satte på. I de fleste år måtte det spes på med forskjellig attåtfôr fra fjell og utmark. Etter høyonna sikra noen seg lauv som reserve. Lauvtrea ble kvista med lauvet på og bundet sammen til "kjerv". Disse ble tørka slik som kornbanda og etterpå lagt i hus oppå høyet eller andre steder. Bonden på Fossan tok ikke lauv hvert år, kanskje måtte det spares på ressursene. Enkelte år tok han imidlertid store

mengder, i 1835 noterte han f.eks. 6 - 700 kjerver lauv. Ett lauvkjerv ga omtrent 10 kg reint uttørka lauv, men fôrverdien var bare halvparten av tilsvarende vektmengde av høy.

Det ble forholdsvis tidlig slutt med lauvtaking. Eldre folk kan huske at det ble å samle lauv til geitene, men det ble trulig helt slutt med dette allerede før mellomkrigstida.

Et mer vanlig attåtfôr var reinsmose. Mosen ble tatt om høsten og helst i fuktig vær, slik at den ikke ble knust. Mosen ble raka sammen med ei spesiell mose-erive (harke) og lagt i dunger som var passende store til et sledelass. Mose-lingen stivspekte om vinteren og ble kjørt heim på vinterføre. Et unntak var mose-lingen i Hilmo. Brukerne der hadde ei god mosemyr så nær gardene at de kunne bære mosen direkte heim i store flettakorger på ryggen. I Hilmo tok de derfor mosen om våren når fôr-mangelen meldte seg.

Notatene fra Fossan viser at det ble sankt mose nesten hvert år på 1800-tallet. Området rundt Storkleppen var et godt mosefjell, likeens Movola og Storvoll-ola. Den første redaktøren av Selbyggen, Ola Aas, minnes fra sine guttedager (f. 1870-åra) at "de nærmeste fjelde oversåddes formelig av mose-takere" om høsten. Og det var "almindelig tale, at melken øket, når man hadde fått hjem mose for at supplere fôringen med".

I vårknipa henta bøndene heim bjørkeris til husdyra. Enkelte brukere brøt av bjørkeriset når de tok vinterveden og ga geit og sau ris mest hele året. De ytterste og fineste greinene ble gitt til kyrne. Riset ble lagt i båsene, og dyra likte det godt og ble "lemsterke" av det, hevda bøndene. Bjørkeris var svært vanlig attåtfôr, men det er kanskje en overdrivelse når det fra våren 1915 heter at "buska-pen blev foret ene og alene med bjørkeris gjennom dager og uker". Nederst i bygda, der det var minst bjørk, forekom det at småfeet fikk granbar som attåtfôr. Også barken kunne nyttes til fôr. Det var et slags vinterarbeid å skape barken ved skiene etter at nevra var fjerna. Barken ble gitt bar til geitene. Kyrne fikk bark oppbløtt i kokende vatn, gjerne med litt høyrusk oppi. Det fantes også fore-llinger om at bark var bra for kyrne. Noen mente de ble feitere av det og at mjølka ga mer rømme og gulere smør. Enkelte brukere blanda også hestmøkk oppi sørpebøtta og ga kyrne. Hestmøkka kunne til og med gis rå med litt mjøl

Setring

Slått, sanking av lauv og ris og den første beitinga foregikk nede i skogbandet. Ved setringa fikk en utnytta beitene som lå høgre til fjells. Bøndene flytta hele sdyrproduksjonen til utmarka om sommeren. Etter som gardtallet og befolk-nga vokste, tok bøndene i bruk områder som lå både høgt til fjells og langt na gardene. Bøndene på Aune tok i bruk områdene i Skarpdalen, Østbybru-

kerne dro mot Essandområdet og Stugudalsgardene ekspanderte mot Møsjøen og Langen.

Fra begynnelsen av 1700-tallet vet vi sikkert at alle gardar hadde seter. Etter hvert skaffa de seg flere setervoller som de veksla om å bruke. Det utvikla seg et flyttmønster mellom vårseter, sommerseter og høstseter. Vårvollene lå nær- mere garden enn sommersetra og på steder som ble tidlig utnyttbar til beite. Sommersetra var hovedsetra, vår- og høstvollene var stasjoner på veg til og fra den.

I 1866 var det 106 setrer i bruk. Men det høgste antallet har vi fra Jordbruks- tellinga i 1907. Da var det 142 setrer i Tydal. Husmennene hadde som regel ikke egen seter, men setra sammen med hovedbruket. Enkelte småbruk kunne også sette bort buskapen til andre. Det var mange budeier som hadde framund-krøtter å stille attåt gardens egne.

Etter 1900 begynte en viss reduksjon i seterdrifta. Vårvollene ble først sløyfa. Stugudalsgardene som hadde seter ved Riasten og Møsjøen, slutta helt å setre omkring første verdenskrig. I stedet bygde de opp sommerfjøs i den nærmeste utmarka. De hadde følelsen av å være i setra hele året likevel. I 1934 var det 84 setrer igjen, og bare noen få var rene vårvoller. Gardbrukerne utsatte heller flyt-tinga noen uker og flytta direkte på sommersetra. Men den ble beholdt ut mel-lomkrigstida, og avviklinga av seterbruket skjedde først etter 1950.

All flyttinga var strevsom. Derfor reduserte bøndene antall voller. Dessuten krevde flere setrer mange hus å holde vedlike. På enkelte av dem kunne det være opp til ti hus med smått og stort.

Den typiske seterbu var ei tømra ett-roms stue med ildsted midt på golvet. Dette var den middelalderske lørstua som hadde gått ut av bruk på gardene, men som ble flytta til setervollene eller var modell for husværet der. I Tydal fikk den ei tilbygd masstu med ei sval (sjøle) i mellom. Masstua avløste eller kom i till-egg til jordmasstua der mjølka ble satt til avkjøling. Vassavkjøling som metode var noe som først kom i bruk omkring 1900. Oste- og smørproduksjonen fore-gikk inne i bua. Etter 1900 var det enkelte som bygde et eget kokhus for ostko-kinga.

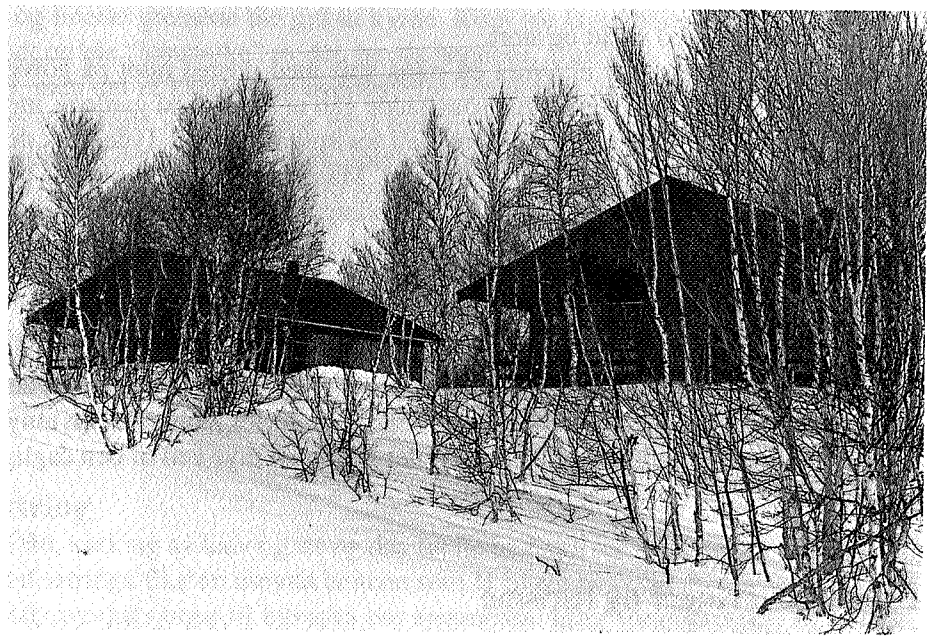
Med seterbruket ble de gode fjellbeitene utnytta og andre slåttenger spart. Sjøelve vollen ble gjødsla med møkkgutten utafor fjøsa, og på den voks det der-for godt høy. Det ble spart til vinterfôr, og vollen var derfor inngjerda. En utnyt-ta også fjellskogen rundt setervollene. For det gikk med mye ved til den daglige ostkokinga.

Utmarksnæringer og turisme

I dag står seterhusa til nedfalls, men mange seterbu er blitt vedlikeholdt og gjort om til hytter. Verre er det med fjøs og høyløer som få har interesse av. Slåt-

Orfall i setergrenda Sankåvika tyder på at bygda ikke lenger er like avhengig av å ente ressurser i fjell og utmark. SVEIN LOENG

Bygdebruk av utmark. Hyttebygging har gitt endel sysselsetting for bygdefolket og sikrer bygdeunneiere en viss ekstrainntekt gjennom bygselavgift, snøscooterfrakt etc.

tengene har grodd igjen av kratt og skog, og reinen får ha mosen i fred for andre husdyr. Utmarksnæringene har fortsatt stor verdi for bøndene, men nå er det andre måter å utnytte ressursene på.

Utmarksnæring i dag er fortsatt jakt og fiske. Bøndene får inntekter av dette gjennom salg av jakt- og fiskekort, men utøverne eller brukerne av utmarka er for en stor del turister. Svenskene er i flertall blant fiskekortkjøperne. Salget og fordelinga av inntektene blir organisert gjennom en grunneierforening og to fiskerforeninger. Kommunen bærer en del av utgiftene til oppsyn og tiltak for å legge forholdene til rette.

En nyere utmarksnæring er bygsling og salg av hyttetomter, hytteutleie og vedsalg, transport og anna service til de tusen hytteeierne. Ekspansjonen i hyttebygginga skjedde særlig på 70-tallet. De fleste hyttetomtene er bygsla og ligger i hyttefelt. Noen bønder har også fått godkjent salg av tomter når det har vært behov for ekstra investeringer på bruket. Men en betingelse for salg er at gardsbruket ikke blir redusert som driftsenhet.

Inntekter ved bygging og salg av hytter har bare i beskjeden grad kommet bygda til gode. En hyttefabrikk kom så vidt i gang i 1977, men gikk raskt konkurs. Enkelte grunneiere har fått gode tilleggsinntekter av hyttebygginga, og det har dryppet på forretningene i form av økt omsetning. Kommunen har fått mer skattepenger, men på utgiftsida kan bokføres f.eks. økt slitasje på vegene.

Turistnæringa har også vokst og brakt inntekter til bygda. Campingplasser er blitt utbygd med utleiehytter, det har kommet alpinanlegg og kommunen har reservert og utbygd friluftsområder. Det er naturverdiene, fjell og utmark, som er Tydals tilbud til turistene. Kommunen ønsker derfor å spare de gjenværende vassdrag for kraftutbygging. Turistnæringa kan kanskje gi bygda større økonomiske fordeler enn mer kraftutbygging, og mulighetene for næringa vil bli større når helårsvegen over til Røros blir ferdig. Kanskje kan vi la påstanden vi starta med, også gjelde framtida: Det er utmarksverdiene som vil gjøre det mulig for Tydal å opprettholde bosettinga og et levedyktig samfunn i framtida.

Men vi vet at dagens utmarksnæring og turisme gjør mer brutale inngrep i naturen enn før og setter mer varige spor etter seg. En vekst i disse næringene kan kollidere med hensynet til naturvern. Reindriftsnæringa kan bli en særlig taper. Derfor blir framtidas bruk av utmarksressursene ikke bare et spørsmål om økonomisk utnyttning, men et spørsmål om valg av verdier.

SIGVART TØSSE (1943), Trondheim. Historiker, bygdebokforfatter for Tydal. Har gitt ut bd. 1 om tida fram til ca 1900 og arbeider videre med bd. 2, tida etter 1900 og med bd. 3, gårds- og slektshistorie.